

1 Підозріла особа

Вера Джов ніколи не думала, що «війна з тероризмом» якось її зачепить. Дівчина вважала себе нерелігійною, була модницею, любила масивні сережки й чорний одяг. Старші класи Вера закінчила в містечку неподалік від Портленда, штат Орегон, і збиралася вступати на спеціальність «міське планування» в одному з найпрестижніших університетів США. Після його закінчення дівчина вирішила переїхати до свого хлопця і працювати в Китаї, де, як вона вважала, економіка під керівництвом Сі Дзіньпіна стрімко розвивається. Оскільки її хлопець і батько були ханьцями, дівчина вважала, що їй нічого не загрожує, хоча в айді-картці було вказано, що вона мусульманка. Вера навіть не підозрювала, що в її рідному місті, як і в цілому Сіньдзяні, на початку 2017 року почав діяти новий закон про безпеку в інтернеті²⁶ і що за його допомогою влада відловлює «підозрілих осіб»²⁷, екстремістів та відправляє їх у табори. А ще Вера не знала, що недавно призначений секретар райкому партії віддав розпорядження «узяти всіх, кого треба взяти»²⁸ — це була частина схваленої Сі Дзіньпіном «Народної війни».

На задньому сидінні поліцейської машини Вера відчула, як у груді б'є хвиля страху. Дівчину накрило істерикою.

Вона в сльозах закричала: «Нащо ви це робите? Хіба наша країна не мусить захищати невинних?». Вері здавалося, що все це — просто злий жарт, що вона потрапила у фільм жахів, і якщо сказати правильні слова, то нереальний кошмар припиниться й усі зрозуміють, що то була лише помилка.

За деякий час поліцейський-командир не витримав і сказав: «Краще тобі закрити рота». Після цього Вера плакала мовчки, виглядала у вікно в надії побачити світло фар хлопцевої машини і спостерігала, як у блідому сяйві раннього ранку хвилями котиться степ. Минали хвилини, вікно поступово запітніло. Коли всі старші поліцейські відвернулися, юний дружинник нахилився і мовчки протер вікно рукою. Вера каже: «Ніколи цього не забуду. Йому не можна було проявляти ні найменшого співчуття, але цим жестом хлопчина показав, що серед усіх катів хоч у когось залишилася крихта людяності».

У цій короткій книжці на обмеженому матеріалі даних із Китаю розказано історію глобального розвитку складних цифрових додатків і автоматизованих систем стеження — передових технологій «смарт» соціального контролю. Те, що відбувається на північному заході Китаю, частково відтворюється в таборах на південному кордоні США, у цифровому контролі в Кашмірі та на блокпостах на Західному березі Йордану. Але масштаби й жорстокість застосування таких цифрових засобів стеження неможливо порівняти із жодним з названих явищ, хоча мета в них спільна — встановити владу над маргіналізованими суспільними групами. У Китаї ці системи служать «технологіям перевиховання» й творять новий тип робітників — людей, таких як Вера, яких утримують у фізичній і цифровій неволі. Хай

навіть не всіх громадян формально ув'язнено, але завдяки технологіям розпізнавання облич та інформації про поведінку людини законні поліційні режими легко перетворили населення на набір даних. Населення ж мусить адаптуватися до контрольованого простору, а отже, — втрачає свободу і перетворюється на залежну робочу силу.

Але ця книжка — не тільки про звичну буденність технологічних і матеріальних систем. Тут розказано також про людей, які знаходять у собі сили протестувати, відмовляються наратизувати своє існування, а отже, відкривають можливість осмислювати незрозуміле насильство і протистояти йому. Прояви людяності — навіть невелика турбота про інших, протерте скло чи висушена сльоза — бодай трохи надщерблюють стіни цих нелюдських систем. Саме такі малі справи ставлять палиці в колеса машини перевиховання. Саме завдяки їм життя триває, попри банальність несвободи. Міркуючи про своє перебування в Аушвіці, Прімо Леві писав, що, крім доброго здоров'я, знання мови поліції та заступництва міжнародних союзників, людині в таборі допомагало вижити «звичайне везіння»²⁹. Утім, це везіння — результат цілеспрямованої впертості й небажання відмовитися від власної людськості. Пишучи цю книжку, я багато думав, якою мірою система таборів у Китаї стала продовженням, а якою — запереченням досвіду попередніх таборів. Для тих, хто вижив і не втратив власної людяності, досвід Леві досі актуальний. Вера й багато інших героїв книжки, які розповідають про процеси в таборах, теж це зрозуміли: вони чинили опір, відмовлялися здаватися, і часом навіть в умовах безпрецедентного технологічного нагляду їм відкривалися нагоди проявити співчуття.

* * *

Наступні кілька місяців Веру з одинадцятьма мусульманками протримали в камері на другому поверсі колишнього відділку поліції на околицях Куйтуна. Співкамерниці Вери, як і вона сама, стали «підозрілими особами» через дії в інтернеті. Одна казашка встановила собі на телефон WhatsApp, щоб спілкуватися з бізнес-партнерами в Казахстані. Інша, уйгурка, продавала в кіоску смартфони й дозволяла людям реєструвати сім-картки на свою айді.

Наглядачі казали, що Вера перебуває не у в'язниці, а в «централізованому контрольованому навчально-тренувальному центрі»³⁰. Слово «централізований» (дзідзон) також означає «концентрований» — дівчина вловила конотацію цього слова. «Я майже одразу зрозуміла, що це щось типу концентраційного табору, — поділилася зі мною Вера. — Наглядачі знали, що ми ні в чому не винні. Жодна жінка в нашій камері не скоїла реального злочину. Вони ув'язнили нас тільки тому, що очільники держави наказали переслідувати мусульман». Перші кілька днів у таборі Вера пошепки розповідала своїм сестрам по нещастю історії про Голокост, які почула у старших класах портлендської школи. Вера казала: «Ми з вами зараз переживаємо те, через що пройшла колись Анна Франк».

Спочатку в камері не було системи відеоспостереження. Вера вважає, що на той момент колишній відділок поліції ще не встигли до кінця переобладнати під табір (дівчину ув'язнили через сім місяців після початку масових переслідувань мусульман). «У них навіть тарілок на всіх не вистачало, нам доводилося ділитися».

У цій непередготовленості табору були свої переваги. Коли наглядачі відходили, бранки могли розмовляти. Вера

дізналася, що її співкамерниця, молода казашка, чудово володіє державною китайською мовою (пін'їнь) і також навчалася в Північній Америці — у Ванкувері. Перші дні дівчата не могли наговоритися. «Ми розмовляли про їжу, її роботу в лікарні, про книжки, фільми, ресторани, про те, чи варто підніматися на башту Спейс-Нідл у Сіетлі. Ніби ми не в таборі, ніби табір — лише страшний сон».

Інші жінки в камері прислухалися до дівчачих розмов, хоча більшість старших уйгурок і казашок не розуміли пін'їнь, адже їхні рідні мови доволі відрізнялися від китайської. Цей мовний розрив проявився особливо гостро, коли наглядачі змушували жінок вивчити напам'ять десять правил із плаката на стіні камери. Вера пригадувала, як бранки шпортались у фразях: «Розмовляти тільки державною мовою; любити батьківщину; не стати шкідником для батьківщини; у цій кімнаті немає місця релігії; не ламати телевізор і будь-що на стінах; не битися; не шепотітися; не розмовляти з ученицями з інших камер; сидіти на своїх стільцях».

Уночі, коли витріщаєшся на дуже яскраве світло ламп (їх не вимикали взагалі), важко було відволіктися й забути, що відбувається. У Вериних вухах досі стоїть звук приглушеного ридання, який, наче вірус, передавався від однієї до іншої жінки в переповненій камері. «До постійно ввімкненого світла я звикала не менш як місяць».

Але щойно у Вери почав поступово налагоджуватися сон, жінок перевели в іншу камеру, обладнану рухомою камерою та системою звукозапису³¹ — пристрої фіксували всі рухи ув'язнених. Щойно бранки прикривали очі від яскравого світла рукою чи ковдрою, з гучномовця на стіні гриміли крики наглядачів. Також жінки отримували

попередження, якщо сідали на ліжко в час, не призначений для сну, або розмовляли не китайською. Цілий день їм доводилося стояти або сидіти на пластмасових табуретках і дивитися «перевиховні» програми по телевізору.

У січні 2018 року закінчили ремонт і обладнання нового крила табору³². Після цього ув'язнених побільшало. Вера не мала змоги зазирнути в усі камери, але за її оцінками, у таборі на той момент перебувало близько 600 людей, а це більше 10 % усіх дорослих казахів та уйгурів у Куйтуні³³. Вера подумала, що тепер майже в усіх уйгурських родинах і більшості казахських не стало одного з батьків. Дівчина пригадувала: «У той час у таборі з'являлося дуже багато уйгурів і казахів. По трое-четверо щоночі. Бувало, привозили цілі сім'ї. Їм доводилося спати на бетонній підлозі». Якось доправили жінку, яка недавно народила. У пориві співчуття наглядачі не відібрали в неї фотографій грудного малюка. «Ночами вона дивилася на світлини і плакала. Наглядачі бачили це через відеокамери й верещали в гучномовці: “Якщо ти ще раз подивишся на фотографію і заревеш, ми її в тебе заберемо!”».

Правила поведінки і співжиття в таборі були просто нелюдськими. Із часом в'язні почали боятись одне одного. Під час особистої зустрічі з «наставницею» камери, працівницею Міністерства внутрішніх справ, яка виконувала роль «класної керівниці» (ця зустріч була гротескною пародією на практики китайської освітньої системи) Вері таємно доручили «стежити за класом». «Вона попросила мене шпигувати за співкамерницями, — пригадувала Вера. — Я дуже старалася не казати про інших бранок нічого поганого, хоча “наставниця” щотижня розпитувала мене про них. Якщо котрась із них порушувала правила або ніяк

не могла опанувати китайську, я казала, що вона просто захворіла».

Наставниця змушувала бранок щотижня писати зізнання — так званий «звіт про думки». «То було найстрашніше в таборі», — пригадувала Вера. Дівчина знала, що тиждень за тижнем треба демонструвати «прогрес», інакше її не випустять, але якщо вона зізнається в надто багатьох думках-злочинах, то може потрапити у в'язницю. «Один раз на місяць наставниця організувала нам годинну зустріч із начальником тюрми. Ми мусили розповідати йому, де помилилися у вчинках або в думках. Він зазвичай запитував: “Чому ти це зробила?”. Я казала: “Я знаю, що скористалася VPN, а це не пішло на користь безпеці моєї країни”. Він казав: “Добре обдумай, чому ти це зробила, скажи мені від щирого серця. Чому ми помістили саме тебе, а не когось іншого, у цей табір?”. Це було нестерпно. Досі дрож проймає, коли згадую».

Вера допомагала співкамерницям писати «звіти про думки». Щоразу вона описувала їхні «підозрілі» дії різними словами. Проте жінки, які не знали китайських ієрогліфів, не могли зорієнтуватися, що казати наставникам, тож їм усе не випадало нагоди дійти до розмови з начальником табору.

Минали місяці, і Вера дедалі більше занепадала духом. Їй уже не доручали стежити за співкамерницями, бо вона відмовилася доповісти про бранку, яка передавала іншим записки. Ту відважну уйгурку наглядачі кудись забрали. Більше її ніхто не бачив. Бездумне повторення правил, телевізійні уроки китайської рівня першого класу (перед екраном доводилося годинами сидіти на пластмасових табуретках), спів державно-партійного гімну (його змушували

виконувати перед кожним уживанням їжі) — усе злилося в безкінечний таборовий мотив. «Найгірше в цьому всьому було не знати, чи з табору колись узагалі вдасться вийти», — пригадувала Вера.

А в Сполучених Штатах Верина мати, Цайюнь Ма, теж поволі втрачала надію. Вона розуміла, що медичні та освітні інституції своїм авторитетом можуть вплинути навіть на китайську поліцію, тому попросила мене написати листа на університетському бланку і пояснити, що Вера — студентка університету й пропускає заняття в Сіетлі. А у Вериного лікаря їй вдалося взяти довідку про слабке здоров'я доньки — за рік до того дівчині довелося лікуватися від раку. Отримавши переклади документів і завіривши їх офіційними печатками, Цайюнь Ма надіслала папери в Куйтун своєму колишньому чоловікові, Вериному батькові. Подолавши страх, він завіз документи в табір.

Після цього Веру, яка вже кілька місяців пробула в ув'язненні, поліцейські вивели з камери і, наставивши багнетти їй у спину й міцно скрутивши руки, посадили в холодний бус. Дівчині здалося, що в дорозі вони провели кілька годин, але зрештою з її голови зняли мішок. Веру завели в лікарню. Там її поверхово оглянули. А після цього завезли назад у табір. Нам здавалося, що наш план — налякати керівництво табору небезпекою «неприродної смерті» та порушенням режиму «строкої секретності» (цим терміном³⁴ китайська влада описувала заборону на вбивство в'язнів і поширення інформації про нелегальні умови їхнього утримання) — провалився.

Але через місяць Веру й кількох інших в'язнів раптово, без усяких попереджень, звільнили з умовою, що вони

регулярно зв'язуватимуться зі своїми соцпрацівниками і не виходитимуть за межі району, в якому живуть. Коли Вера висадили з буса перед будівлею районної адміністрації, офіцерка, що мала наглядати за умовно звільненою дівчиною, сказала: «Нарешті нам вдалося витягти тебе звідти!». «Як ці слова не стали їй поперек горла? — обурювалася Вера. — Ця жінка разом з іншими запроторила мене в табір, а тепер вдає, ніби ми найкращі подруги».

На вимогу офіцерки щопонеділка Вера приходила на церемонію підняття прапора і голосно співала гімн КНР, а ще виступала з промовами, що доводили її вірність владі Китаю.

Усі мешканці невеликого міста вже знали, що через неправомірну діяльність в інтернеті (цю діяльність контролювали нещодавно запроваджені системи автоматичного стеження³⁵) можна потрапити в табір. Тому Вері, як і іншим містянам, довелося пристосовуватися до нових реалій. Тільки-но закріплена за нею соцпрацівниця поширювала щось у соцмережах, Вера поспішала поставити лайк і перепостити інформацію на свою сторінку. Як і всі навколо, дівчина почала «поширювати позитивну енергію»³⁶, активно пропагуючи державну ідеологію.

Повернувшись у рідні стіни, Вера відчула, як сильно змінилася. Вона часто думала про сотні ув'язнених людей, яких довелося зустріти в таборі. Дівчина боялася, що багатьох ніколи не випустять на волю, оскільки вони не знають китайської і все життя сповідували мусульманство. А ще після табору Вера почала замислюватися, чи завжди вчиняла правильно. «Іноді мені здавалося, що я недостатньо сильно люблю свою країну. Думаю тільки про себе. Проявляю недбальство. Мабуть, в усіх нас з'явилися такі думки.

Може, я допомагаю не партії і країні, а тільки власній родині. Може, я недостатньо відповідальна».

Водночас Вера твердо знала: те, що сталося, — не її провина. Просто в її країні ісламофобія інституціоналізувалася, дівчина стала жертвою цього процесу. Вера могла видавати себе за представницю народу хань, але тепер їй щоразу доводилося думати: «А раптом...?». Ще дівчина усвідомила, як жорстоко влада ставиться до уйгурів і казахів — через їхні етнічні, мовні й релігійні відмінності від панівного народу. Порівняно з ними народ хвей, до якого належала Вера, страждав не так сильно.

Дівчина помітила, що її батько теж став значно обережнішим. Раніше він міг вступити в суперечку з місцевими офіцерами соціальної стабільності — тепер же завжди чемно з ними вітався. Під час їхніх спільних відвідин відділку, де перевіряли «прогрес» дівчини, батько завжди погоджувався з усім, що казали представники влади. «Він говорив їм, що “навчання пішло мені на користь”», — пригадувала Вера.

Іще до табору вона, як і 25 мільйонів постійних мешканців Сіндзяну, пройшла процедуру збору біометричних даних — той процес називався «фізичні дані для всіх». Поліцейські просканували її обличчя і райдужку, записали голос, узяли зразок крові, відбитки пальців і зразок днк. Усі ці високоточні дані³⁷ було занесено у величезну базу, за допомогою якої описували поведінку населення регіону. У Вери забрали телефон на перевірку: чи немає на пристрої або в соцмережах пов'язаних з ісламом зображень, контактів з іноземцями та інших слідів «екстремізму». Пізніше телефон повернули, але на ньому більше не було «американських» додатків, наприклад інстаграму, яким Вера активно користувалася.

Деякий час дівчина намагалась обійти офіційні канали контролю. Зовні Вера була схожа на дівчат хань, до того ж добре знала державну китайську, тому іноді їй вдавалося задурити голову працівникам безпеки розповідями про те, що айді-картку вона забула вдома, а коли її просили записати бодай номер картки, давала неправильний. Іноді вона просто минала блокпости через «зелені ворота», як це робили ханьці, навіть не глянувши в бік поліцейських. Та одного разу, вирушивши з подругою в кіно, Вера забула вдати представницю народу хань. На блокпосту вона просканувала свою справжню айді-картку й подивилася в камеру. Негайно заверещав сигнал тривоги, охоронці відвели дівчину вбік. Подруга розчинилася в натовпі, а Вера схопила телефон, щоб знести додатки соцмереж і видалити контакти людей, які могли б постраждати через знайомство з нею. «Тоді до мене дійшло, що мати друзів небезпечно. Я засіла вдома й майже нікуди не виходила».

Згодом Веру, як і багатьох колишніх таборових ув'язнених, змусили виконувати неоплачувану роботу. Офіцер поліції у Вериному місті дізнався, що дівчина здобувала вищу освіту в США, і попросив соціальну працівницю, щоб та призначила Веру вчити англійської його дітей. «Я думала просити його платити мені, — пригадувала Вера, — але батько сказав, що треба працювати безкоштовно. Він ще й смачні гостинці передавав їм через мене, щоб показати, як ми раді допомогти». Поліцейський так і не заплатив Вері.

Дівчина потрапила в ізоляцію від людей і стала працівницею-невільницею. Няньчила дітей поліцейського, поки той працював у системі «перевиховання».

У жовтні 2019 року офіцерка нагляду сказала Вері, що задоволена її прогресом і може відпустити її назад у Сіетл

на навчання. Дівчину змусили підписати клятву про те, що вона нікому не розкаже про пережите. Офіцерка сказала: «Твій батько має гарну роботу і скоро вийде на пенсію, не забувай про це».

Нині, у розпал пандемії, Вера відновлює навчання у Вашингтонському університеті. За два роки, втрачені в таборах, її друзі (переважно теж студенти з-за кордону, з Китаю) встигли випуститися й почали налагоджувати доросле життя. На молодому житті Вери з'явилася сліпа пляма. Дівчина раз за разом повторює собі: усе, що відбулося, — не її провина. «Не було жодної підстави. Чиста випадковість. Причини не було».